

Tomasz Kawski

## WŁAŚCICIELE ZIEMSCY WYZNANIA MOJŻESZOWEGO NA KUJAWACH I ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ

Problematyką własności ziemskiej Żydów<sup>1</sup> na ziemiach polskich w dotychczasowej historiografii prawie się nie zajmowano<sup>2</sup>. Żyd – właściciel majątku ziemskiego – nie pasuje do stereotypowych wyobrażeń o strukturze społeczno-zawodowej tej grupy wyznaniowej. Innym powodem, który nie zachęca do zajęcia się tą problematyką, pozostaje rozproszenie materiału badawczego oraz uboga warstwa źródłowa<sup>3</sup> i pa-

<sup>1</sup> Kwestią otwartą pozostaje odpowiedź na pytanie czy w stosunku do Żydów można używać określenia „ziemiaństwo”. Innym nierozwiązanym problemem badawczym jest przyjęcie kryteriów jego klasyfikacji – szerzej np.: W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986; S. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996.

<sup>2</sup> Najpełniejszy obraz przedstawił: A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, (w:) *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. III, pod red. W. Kuli, Warszawa 1968. Mniej informacji można odnaleźć w publikacjach np.: M. B. Markowski, *Sfery przemysłowe i ziemiańskie w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1990; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1918–1947*, Rypin 1997.

<sup>3</sup> Szerzej o specyfice źródeł dla ziemi dobrzyńskiej: P. Gałkowski, *Ziemiaństwo...* W przypadku Kujaw spostrzeżenia P. Gałkowskiego

miętnikarska<sup>4</sup>. Ta ostatnia jest pochodną stosunkowo późnego rodowodu żydowskiej własności ziemskiej, sięgającego dopiero I połowy XIX wieku<sup>5</sup>. Ta wyjątkowość sprawiła, że autor zdecydował się na szersze zakreślenie problematyki badawczej – o wszystkich właścicielach majątków ziemskich wyznania mojżeszowego<sup>6</sup>. Przedstawiony szkic nie wyczerpuje problematyki badawczej. Ma stanowić przyczynek służący poznaniu specyfiki żydowskiego życia społeczno-gospodarczego jak i wskazać na różnorodność narodowościową i wyznaniową warstwy właścicieli ziemskich.

Geograficznie opracowanie obejmuje swoim zasięgiem obszar Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Po 1815 roku terytoria te zostały podzielone pomiędzy państwo pruskie (niemieckie) oraz rosyjskie. W składzie tego pierwszego znalazły się skrawki ziem dobrzyńskich (Górzno i okolice) oraz część Kujaw

---

na ogół również zachowują swoją aktualność, choć z jednym wyjątkiem. Zachowana została dość dobrze dokumentacja z okresu międzywojennego administracji szczebla powiatowego oraz część dokumentacji gmin żydowskich. Te ostatnie szczerkowo dla okresu z lat 1938–1939, zachowały się także dla gmin z ziemi dobrzyńskiej.

<sup>4</sup> Jednym z nielicznych wyjątków są wspomnienia: I. Kowalska, I. Merżan, *Rottenbergowie nad Buga*, Warszawa 1989.

<sup>5</sup> Wyjątkiem byli uszlachceni w czasach I Rzeczypospolitej Żydzi, którzy wcześniej musieli poddać się konwersji na katolicyzm oraz frankiści, którzy z czasem również odeszli od judaizmu.

<sup>6</sup> Autor przyjął definicję Żyda, utożsamiając ją z osobą wyznania mojżeszowego. Historiografia w tym względzie na ogół jest zgodna – zob. np.: S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowowschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992; *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993.

z Inowrocławiem (tzw. Kujawy zachodnie)<sup>7</sup>. W wyniku spłotu szeregu przyczyn politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturowych od końca XVIII i początków XIX wieku populacja Żydów tam zamieszkujących ulegała systematycznemu ograniczeniu<sup>8</sup>. W powiecie inowrocławskim obejmującym większość Kujaw zachodnich mieszkało w 1867 roku 2884 Żydów (ok. 4% ogółu ludności), w 1905 roku 1276 (1,7%). W 1939 roku ich liczba zmalała do 231 osób (0,2%)<sup>9</sup>.

Spadek populacji zachodniokujawskich Żydów nie sprzyjał nabywaniu majątków ziemskich z przeznaczeniem pod uprawę i czerpaniu z tej formy zarobkowania zysków, mimo stosunkowo wczesnego, w porównaniu z zaborem rosyjskim, zniesienia wobec Żydów wszelkich prawnych ograniczeń w obrocie ziemią<sup>10</sup>. Zjawisko to wiązało się jednak w większym stopniu z procesem utożsamienia się Żydów w XIX wie-

<sup>7</sup> Szerzej: M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1978, t. I.

<sup>8</sup> Szerzej np.: R. Prümens, *Die Geschichte Kujawiens mit besonders Berücksichtigung des alten Kreises Inowroclaw*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1910; S. Simon, *Żydzi inowrocławscy za czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Inowroclaw 1939.

<sup>9</sup> *Statistische Beschreibung des Kreises Inowroclaw. Im unschlug an die allgemeine Volkszählung vom 3 December 1867*, oprac. H. Wilamowitz, Inowroclaw 1870, s. 13, 161–162; *Die Geschichte die wirtschaftliche und die kulturelle Entwicklung des Kreises Hohensalza bis zum Jahre 1911 (unter besonderer Berücksichtigung des Beiraumes von 1870 bis 1911)*, Hohensalza 1911, s. 65; M. Romaniuk, *Tzw. Księgi narodowościowe miasta Inowrocławia i powiatu inowrocławskiego (cz. 1)*, „Ziemia Kujawska” 1994, t. X, s. 104, 117, cz. 2, „Ziemia Kujawska” 1995, t. XI, s. 96–102.

<sup>10</sup> Szerzej: P. Wróbel, *Przed odzyskaniem niepodległości*, (w:) *Najnowsze...*

ku z państwem i kulturą niemiecką. Pruska (niemiecka) polityka kolonizacyjna i germanizacyjna Polenpolitik, realizowana na ziemiach polskich zaboru pruskiego, spotkała się z poparciem, zwłaszcza po wydarzeniach 1848 roku, Żydów<sup>11</sup>. Jednak proces internalizacji kultury niemieckiej, psychologicznie oraz socjologicznie uwarunkowany outsidersyzm, wymuszały unikanie, zwłaszcza na pograniczu prusko (niemiecko)-rosyjskim, zbytniego mieszania się w sprawy politycznie niewygodne. Tą zaś była sprawa umocnienia pozycji ekonomicznych Niemców i ich własności na pograniczu wschodnim kosztem ludności polskiej. Lojalność Żydów wobec administracji pruskiej (niemieckiej), występowanie w roli pionierów niemieckiej kultury gwarantowało tej grupie wyznaniowej możliwości rozwoju ekonomicznego, zawodowego i kulturalnego<sup>12</sup>. Rozwój żydowskiej inteligencji, drobnomieszczaństwa oraz brak tradycji gospodarowania na roli także nie zachęcały do kupowania majątków ziemskich. Proceder kupowania ziemi dotyczył na Kujawach zachodnich wyłącznie miast<sup>13</sup>.

---

<sup>11</sup> M. Jaffe, *Die Stadt Posen unter preussischer Herrschaft*, Leipzig 1901, s. 159; A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 432–433. Wspieranie przez Żydów Niemców w województwach zachodnich było zjawiskiem typowym także w czasach II Rzeczypospolitej – zob.: D. Matelski, *Niemcy wyznania mojżeszowego w Wielkopolsce w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Sprawy Narodowościowe”. Seria Nowa, 1995, t. IV, z. 2, s. 199–200.

<sup>12</sup> Szerzej np.: T. Lessing, *Der jüdische Selbsthass*, Berlin 1930; M. Cygański, *Żydzi poznańscy, pomorscy oraz Śląscy wobec Polaków i Niemców pruskich w latach 1816–1939*, „Studia Śląskie” 1997, t. LV, s. 57–95; P. Wróbel, *Przed odzyskaniem...*

<sup>13</sup> M. Romaniuk, *Tzw. Księgi ...*, cz. 1, s. 119, 131; por.: *Spis miejscowości i rodów ziemiańskich województwa pomorskiego*, zebrał J. K., Kraków 1925.

Wskazane uwarunkowania historyczno-cywilizacyjne sprawiły, że z własnością ziemską osób wyznania mojżeszowego mieliśmy do czynienia tylko na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej. W tej części regionu liczba Żydów systematycznie rosła. W 1810 roku stanowili 5,2% (ok. 8700 osób) ogółu ludności, w 1897 – 7,6% (ok. 30 600), w 1938/1939 – ok. 7% (ok. 32 400)<sup>14</sup>.

Początek procesu nabywania przez Żydów majątków ziemskich sięgał pierwszej kwarty XIX wieku. Zmiana krępującego obrót ziemią ustawodawstwa odziedziczonego po I Rzeczypospolitej, powolne, niemniej postępujące procesy akulturacji i asymilacji wśród Żydów wschodnioeuropejskich oraz rozwój stosunków kapitalistycznych zapoczątkowały proces tworzenia się własności ziemskiej osób wyznania mojżeszowego. Sprzyjało mu uwłaszczenie chłopów, które wywołało proces pauperyzacji szlacheckich właścicieli majątków ziemskich i w konsekwencji wyprzedaż części zadłużonych i podupałych ziem folwarcznych.

Procesu tego nie dało się powstrzymać mimo formalnego zakazu posiadania i dzierżawienia przez Żydów majątków ziemskich (obowiązującego w czasach I Rzeczypospolitej, czasach zaboru pruskiego 1793–1807, Księstwa Warszawskiego, a następnie w zaborze rosyjskim) formalnie do lat 60. XIX wieku<sup>15</sup>. Mimo wszelkich trudności Żydzi, wykorzystując:

---

<sup>14</sup> T. Kawski, *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1999, t. XIII, s. 130–132.

<sup>15</sup> Żydzi na ogół mogli nabywać ziemię w miastach w wyznaczonych dzielnicach (gettach, rewirach) za zgodą ich właścicieli. Szlachta oraz monarchowie (z nielicznymi wyjątkami) byli przychylni osadnictwu ludności wyznania mojżeszowego. Do rzad-

kontrakty notarialne, indywidualne (osobiste) przywileje cesarskie zezwalające na nabycie dóbr ziemskich, tzw. prawo obywatelstwa dla Żydów (od 1832 roku), ustawodawstwo dopuszczające tworzenie (od 1843 roku) żydowskich kolonii rolniczych, fikcyjnych czy rzeczywistych umów dzierżawnych, wchodzili w posiadanie majątków ziemskich. Pierwsze przypadki tego typu odnotowano w Królestwie Polskim w 1817 r.<sup>16</sup> Żydzi tworzyli trzy grupy posiadaczy ziemskich. Byli nimi: właściciele nieruchomości ziemskich, dzierżawcy dóbr oraz posiadacze, którzy nabyli prawa do ziemi tytułem zastawu<sup>17</sup>.

W 1850/1851 roku na 24 Żydów posiadających dobra z tytułem własności w Królestwie Polskim żaden nie mieszkał na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Analogiczna sytuacja miała miejsce w przypadku zastawnych posiadaczy dóbr. Ogółem było ich 25. Wśród 68 dzierżawców dóbr ziemskich do Żydów zamieszkałych w regionie należały trzy: Połajewo w powiecie włocławskim dzierżawione przez Mosze Radziejewskiego, w powiecie lipnowskim – analogicznie: Łochocin – Ludwika Bogusławskiego oraz Dunaj – Szmula Horowicza<sup>18</sup>.

Dopiero ukaz carski z 24 maja 1862 roku zezwolił przedstawicielom wyznania mojżeszowego na terenie Królestwa Kongresowego nabywać prawa do posiadania dóbr ziemskich. W praktyce władze nadał czyniły Żydom szereg utrudnień proceduralnych<sup>19</sup>. W końcu XIX wieku i początkach XX wieku zamożniejsze rody żydowskie kupowały majątki ziemskie,

---

kości należało natomiast udzielanie tego typu przywilejów w miastach będących własnością duchowieństwa.

<sup>16</sup> A. Eisenbach, *Dobra ziemskie...*, s. 204–227.

<sup>17</sup> Ibidem, s. 245–252.

<sup>18</sup> Ibidem, s. 288–294.

<sup>19</sup> R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970, s. 56–57.

traktując je jako rodzaj nobilitacji oraz dobrą lokatę kapitału. Ich właściciele nie traktowali ziemi jako warsztatu pracy. Nie zaprzestali swej działalności poza rolnictwem tj. w przemyśle, handlu czy bankowości<sup>20</sup>. Żydzi decydujący się na nabywanie gruntów ziemskich kierowali się, jak się wydaje, przede wszystkim dwoma kryteriami. Ekonomicznym, była to dobra lokata kapitału, umożliwiająca często poszerzenie zakresu prowadzonych interesów np. poprzez budowę tartaków, młynów, poszerzenie zakresu handlu ziemioplodami. Częstym zjawiskiem było dzierżawienie gruntów, których właściciele mieszkali w miastach. Drugim był prestiż społeczny, jaki towarzyszył właścicielom gruntów<sup>21</sup>.

W regionie w początkach XX wieku folwarki posiadali kupcy i przemysłowcy, m.in.: Wolf Krongold (Przywitowo i Kotoły), Jakub Kohn (Zakrocz), w powiecie wrocławskim np. rodziny: Prafmanów, Furmanów, Goldów<sup>22</sup>.

Okres I wojny światowej i w pierwsze lata po niej (do 1923–1924 roku) sprzyjały nabywaniu (dzierżawieniu) przez Żydów majątków ziemskich zwłaszcza w Polsce centralnej i wschodniej. Proces ten był spowodowany tworzeniem się odłogów. Jednak zjawisko to miało nadal charakter marginalny. W województwie warszawskim w 1931 roku zaledwie 0,2% Żydów czynnych i biernych zawodowo było skoncentrowanych w rolnictwie<sup>23</sup>. Specyficzna była również struktura społeczna lud-

<sup>20</sup> I. Kowalska, I. Merzan, *Rottenbergowie...*, s. 25–26.

<sup>21</sup> Ibidem, s. 17, 19–16.

<sup>22</sup> Żydowski Instytut Historyczny. Dział Dokumentacji,teczki: „Kujawy”, „Wrocławek”; A. Kochański, *Purman Leon*, (w:) *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 408–410; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo...*, s. 67, 69.

<sup>23</sup> S. Bronsztejn, *Ludność...*, s. 231–233.

ności żydowskiej utrzymującej się z rolnictwa. W 80% stanowili samodzielnicy, wśród nich 17,6% zatrudniało siły najemne. Pozostałe 20% stanowili przedstawiciele proletariatu (ponad 90% stanowili robotnicy). Minimalną rolę odgrywali robotnicy rolni. Ich odsetek w ogólnej liczbie robotników Żydów stanowił 3,4%, gdy u pozostałej ludności 36,2%<sup>24</sup>.

Także wśród dużej własności ziemskiej Żydzi odgrywali niewielką rolę. W początkach istnienia II Rzeczypospolitej w 1922 roku w świetle ustaleń Wojciecha Roszkowskiego<sup>25</sup> ogółem majątków ziemskich o powierzchni powyżej 50 ha posiadało 82% Polaków, 10% Niemców, 1,6% Żydów i 1,3% Ukraińców. Wśród 500 największych właścicieli, którzy zawiadywali około 4,6 mln ha powierzchni ogólnej, czyli około 40% całej wielkiej własności prywatnej rolnej, znalazło się 80,6% osób narodowości polskiej (403), 7,8% niemieckiej (39), 5,2% rosyjskiej (26), 2,6% żydowskiej (13), 0,8% austriackiej (4), 0,6% ukraińskiej (3), nie ustalono narodowości 12 osób.

W kształcie, w jakim nieliczni przedstawiciele własności ziemskiej wyznania mojżeszowego przetrwali do wybuchu II wojny światowej, nie przypominali typowego ziemiaństwa polskiego. Na tym ostatnim poza funkcjami gospodarczymi, majątkowymi spoczywał „obowiązek”, zwłaszcza w okresie zaborów, pielęgnowania narodowych, patriotycznych tradycji, kultury. Polski dwór był ostoją lokalnej kultury wyższego rzędu, pełnił rolę lokalnego centrum organizującego życie go-

---

<sup>24</sup> Sz. Bronsztejn, *Ludność...*, s. 243–244.

<sup>25</sup> W. Roszkowski, *Lista największych właścicieli ziemskich w Polsce w 1922 r.*, „Przegląd Historyczny” 1983, t. LXXIV, z. 2, s. 281–282. Wśród Żydów największymi właścicielami byli m.in.: Chaim Gottesman (12 tys. ha), Henryk Kolischer (9,9 tys. ha), Dawid Lindenbaum (8,6 tys. ha).



spodarcze, osadnictwo. Ziemiaństwo pełniło rolę mecenasów i inspiratorów życia społecznego, kulturalnego i politycznego.

Zawiązki tej roli dały się zauważyć wśród właścicieli ziemskich wyznania mojżeszowego wraz z emancypacją Żydów, a zwłaszcza z rozwojem ideologii narodowej. W latach 30. dał się zauważyć wśród wschodniokujawskich Żydów właścicieli majątków ziemskich wzrost sympatii dla ideologii syjonistycznej. Ich właściciele przejęli hasła produktywizacji ludności żydowskiej. Jednym z podstawowych założeń tego programu była zmiana struktury zawodowej Żydów w Palestynie. Jednym z zawodów, w którym Żydzi musieli się kształcić, pozostawało rolnictwo. Idealnie do tego celu nadawały się majątki ziemskie, których właścicielami byli Żydzi. W kilku z nich, m.in. w okolicach Ciechocinka, Nieszawy, Lipna, Rypina, właściciele utworzyli ośrodki szkoleniowe „hachsary” dla żydowskiej młodzieży chcącej osiąść w *Erec Israel*<sup>26</sup>. Proces ten zapoczątkowała w czasie trwania I wojny światowej rodzina Teiffelów, posiadająca majątek ziemski w okolicach Lipna<sup>27</sup>. Stosunek właścicieli majątków do pionierów palestyńskich – *haluców* (wywodzących się często z ubogich warstw społecznych) wahał się od sympatii i czynnego zaangażowania się w dzielenie się wiedzą, przez obojętność, po unikanie kontaktu i pewną pogardę<sup>28</sup>.

Jednak specyfika żydowskiego życia społecznego oraz znaczący udział w dochodowych działach gospodarki – np. han-

---

<sup>26</sup> M. A. Aun, *Jungtun dercajung*, (w:) *Ripin. A Memorial to the Jewish Community of Ripin*, wyd. S. Kanc, Tel Aviv 1962, s. 668–671; „Włocławker Wochenblat”, nr 44 z 8 listopada 1935 roku, s. 3.

<sup>27</sup> I. Morbid, *Parties and organizations*, (w:) *Włocławek and Kujawy. Memorial Book*, wyd. I. M. Biderman, New York 1969, s. 78.

<sup>28</sup> J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczpospolita*, (w:) *Najnowsze...*, s. 167.

dlu hurtowym, przemyśle i bankowości – sprawiały, że mecenatem zajmowali się głównie Żydzi mieszkający w miastach. Dotyczyło to także Żydów posiadających dobra ziemskie, ponieważ w większości i oni na co dzień mieszkali w miastach. Rodzina Kohnów, mająca kilka majątków w powiatach rypińskim i lipnowskim, mieszkała we Włocławku, gdzie posiadała kilka kamienic oraz prowadziła rozległe interesy w przemyśle fajansowym i bankowości. Podobnie postępowały rodziny: Łascy i Nachtygal (Izbica Kujawska), Hoffman (Włocławek i Aleksandrów). Zdarzały się jednak wyjątki. W swoich majątkach przynajmniej przez część roku mieszkali np.: Arnold Łabędź, Syne Praszkie, Wolf Tajfel, Berkenfeld Tabaczyński<sup>29</sup>, Helena Kwiatkowska<sup>30</sup>.

Zjawiskiem charakterystycznym wśród tej grupy było dużo większe upodobnienie się do polskiego otoczenia. Pozostaje kwestią otwartą, czy należy utożsamiać je z asymilacją całko-

<sup>29</sup> Nie do końca pozostają jasne związki rodzinne, jakie łączyły żydowską rodzinę Tabaczyńskich oraz polską szlachtę o tym samym nazwisku, w posiadaniu której znajdował się m.in. Redecz Wielki. Eliezer (Lutek) Tabaczyński mieszkający w Tel Awiwie (korespondencja autora z E. Tabaczyńskim – w posiadaniu autora) – utrzymuje, że rodziny te były z sobą spokrewnione, choć dzieliło je wyznanie. Nie utrzymywały z sobą żadnych kontaktów, por.: *Cezary Baciarelli* (w:) *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 5, Warszawa 2000, s. 4–5.

<sup>30</sup> Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej cyt.: AZIH), Żydowska Gmina Wyznaniowa Włocławek (dalej cyt.: ŻGWW), sygn. 113/7, 1137 10, 113/11; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt.: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej cyt.: UWPT), sygn. 4492, Listy składek na rzecz gmin żydowskich z Dobrzynia nad Wisłą, Lipna, Skępego, Lubienia, Lubrańca, Chodcza, Brześcia Kujawskiego, Włocławka.

witą<sup>31</sup>. Stopniowa akulturacja stawała się jednak faktem. Nie jest przypadkiem, że w czasie pierwszego spisu powszechnego z 1921 roku praktycznie wszyscy Żydzi mieszkający w majątkach ziemskich wyrażali, przynajmniej statystycznie, indyferentny stosunek do narodowości żydowskiej<sup>32</sup>. Niektórzy posługiwali się spolszczonymi imionami i nazwiskami (np. właściciel Pilichowa – Lajb Bądźzdrow na „zewnątrz” posługiwał się imieniem Leon, Ruszkowa – Lajzer Auerbach – imieniem Edward), inni w „całości” spolszczyli imiona i nazwiska np.: Aleksander Zawadzki, właściciel Kobylej Łąki, czy Mieczysław Czapliński. Bez wątpienia można ich zaliczyć do grona nielicznych Żydów określających siebie jako Polaków wyznania mojżeszowego<sup>33</sup>. Jednak zdecydowana większość pozostała przy rodowych, żydowskich nazwiskach i imionach. Wystarczać im musiała świadomość odmienności majątkowej i prestiżu społecznego. Z dumą podkreślali, podczas corocznego opłacania składek na rzecz gmin żydowskich, do których przynależeli, w rubryce informującej o wykonywanym zawodzie, że są „obywatelami ziemskimi”, „ziemianami”, „wła-

<sup>31</sup> Jednym z przykładów może służyć rodzina Kleszczyńskich – P. Gałkowski, *Ziemiaństwo...*, s. 66.

<sup>32</sup> Spośród 54 osób wyznania mojżeszowego mieszkających we wsiach będących w posiadaniu Żydów, których w większości możemy utożsamić z ich właścicielami lub najbliższą rodziną, tylko jedna osoba z 54 poczuwała się do związków z narodem żydowskim – *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. I. Warszawa 1925, s. 95–106, 197–207, t. II, Warszawa 1925, s. 22–30.

<sup>33</sup> Odpryskiem zjawiska mieszania się polskiej szlachty, ziemiaństwa i arystokracji z przedstawicielami żydowskich sfer kupiecko-przemysłowych jest opowiadka spisana w końcu XIX w. przez Oskara Kolberga (*Dziela wszystkie*, t. III. *Kujawy*, cz. 1, Wrocław–Poznań 1978, s. 188–190) z okolic Nieszawy pt. *Żyd, co się z brabianką ożenił*.

ścicielami dóbr”<sup>34</sup>. Wyrazem „pańskości” był ubiór daleki od żydowskiego chałatu oraz porozumiewanie się z chłopami wstawiając zwroty z języka rosyjskiego lub czystą polszczyzną, w rozmowach z Żydami wstawiano w jidysz zwroty w języku niemieckim, które dla tych ostatnich były nieznane, choć domyślali się ich znaczenia<sup>35</sup>.

W połowie lat 30. w poszczególnych powiatach do innych niż Polacy i Niemcy nacji należało w powiecie lipnowskim 56 majątków (1%) o łącznej powierzchni 2458 ha (2% ogółu gruntów), analogicznie w powiecie rypińskim – 49 (0,5%) i 4613 ha (3,8%), włocławskim: 55 (0,65%) i 1217 ha (0,9%), (tab. 1). W przypadku „innych” etnicznie właściciele majątków powyżej 10 ha możemy z niewielkim błędem w całości utożsamić z Żydami. Dla powiatu nieszawskiego dane są jedynie szczątkowe. Wydaje się, że Żydzi byli właścicielami około 40 majątków ziemskich, głównie o niewielkiej powierzchni do 50 ha.

Do Żydów w powiatach rypińskim i lipnowskim należały majątki głównie średnie (od 150 do 500 ha) i wielkoobszarne (o powierzchni od 500 do 1500 ha)<sup>36</sup>. Na Kujawach, zwłaszcza w powiecie nieszawskim, dominowały majątki małe, jednofolwarczne (tab. 1), często będące częścią większych dóbr,

---

<sup>34</sup> AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6, 113/7, 113/9, 113/10, 113/11, 113/12.

<sup>35</sup> I. Kowalska, I. Merżan, *Rottenbergowie...*, s. 84–88.

<sup>36</sup> Typy majątków większej własności ziemskiej autor przyjął za: R. Chomać, *Struktura...*, s. 173–174. Autorka wyróżniła sześć typów majątków: do 50 ha – drobne, częściowo – folwarczne, od 50 do 150 ha – małe, jednofolwarczne, od 150 do 500 ha – średnie, jedno- lub kilkunfolwarczne, od 500 do 1500 ha – wielkoobszarowe, powyżej 1500 ha do 5000 ha – typu latyfundiального, powyżej 5000 ha – latyfundia.

powstałe w wyniku podziałów rodzinnych czy kłopotów finansowych. Brakowało natomiast majątków latyfundialnych.

Tabela 1

**Liczba majątków i gospodarstw rolnych według narodowości w wybranych powiatach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w 1935 roku**

| Powiat            | Polacy   |          |               | Niemcy   |          |               | Inni     |          |               |
|-------------------|----------|----------|---------------|----------|----------|---------------|----------|----------|---------------|
|                   | do 10 ha | 10–50 ha | powyżej 50 ha | Do 10 ha | 10–50 ha | powyżej 50 ha | do 10 ha | 10–50 ha | powyżej 50 ha |
| Powiat lipnowski  | 7 021    | 2 057    | 137           | 1 925    | 896      | 14            | 45       | 5        | 6             |
| Powiat rypiński   | 5 333    | 2 479    | 109           | 896      | 446      | 11            | 30       | 3        | 14            |
| Powiat włocławski | 6 467    | 1 540    | 155           | 554      | 367      | 31            | 43       | 6        | 6             |
| Razem             | 18 821   | 6 076    | 401           | 3 375    | 1 709    | 56            | 118      | 14       | 26            |

Źródło: *Sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza Obszaru Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu w latach 1933–1937*. Wybór źródeł wydali: P. Stawecki, W. Rezmer, Toruń 1992, s. 91, 120, 168.

Do większych majątków, których właścicielami byli Żydzi w okresie międzywojennym, należały w powiecie lipnowskim dobra: Chełmica Duża (478 ha) i Fabianki (224 ha) będące własnością Pauliny Kleszczyńskiej, Kawęczyn (704 ha) – Elższa Jakuba Kohna, Rudaw (168 ha) – Samuela Cholewy, Lubowiec (331 ha) – Izaaka Blatta, Sitno (248 ha) – Izaaka Szmiigi, Szczekarzewo (176 ha) – braci Kohn (Izydora, Maurycego, Abrama). Ci ostatni byli właścicielami znaczących dóbr w powiecie rypińskim. Należały do nich majątki: Adamki (228 ha) i Radziki Duże (474 ha). Do Mojżesza Jakuba Kohna, a następnie Maurycego Kohna należały dobra Radzynek (509 ha),

W 1919 roku majątek Rudusk nabyli bracia Kohn: Maurycy, Herman, Izydor, Jakub. Także do rodziny Krongoldów należały majątki: Przywitowo (337 ha), Kotowy (420 ha). Ten ostatni w połowie stał się własnością w końcu lat 20. XIX wieku Salomona Gelbluma (226 ha). Podobny los spotkał majątek Zakrocz (350 ha), który został odsprzedany w części przez Szaję Gutgelda Schwerzbergowi (ok. 170 ha). Właścicielem około 1000 ha ziemi, głównie lasów w okolicach Czumska, był do 1937 roku Eljasz Łabędź, zaś majątek Dobre (544 ha) należał do braci Ejbeszyców – Abrahama, Joska i Samuela. Beniamin Selinger posiadał folwark Czapłowizna o powierzchni 56 ha. Jeden z większych majątków posiadał Ber Kleinberg (Linne – 431 ha), a w powiecie lipnowskim – Izrael Henos z Lubicza<sup>37</sup>.

Na Kujawach największą posiadaczką ziemską była Itta (Jetta) Hoffman. W jej posiadaniu znajdowały się majątki: Kłobia (71 ha), Koniec (289 ha), Gołębin (280 ha). Menachem Baumgart był właścicielem Mostek koło Sompolna (224 ha), Kobyła Łąka (391 ha) była własnością Aleksandra Zakrzewskiego, Kromszewice (291 ha) Wolfa Rozenberga, Ruszkowo (149 ha) Lajzera Auerbacha, Łąki (Łąkie) Markowe (227 ha) Syne Praszkiara, Łąki (Łąkie) Zwiastowe (182 ha) Arona Opoczyńskiego i Berkenfelda Tabaczyńskiego, Stróże (155 ha) Szlamy Opertowicza, Ośno (166 ha) Stefanii Theihaber

---

<sup>37</sup> APB, UWPT, sygn. 4492, Listy płatników składek na rzecz Gmin Żydowskich w Skępem, Lipnie, Dobrzyniu nad Wisłą na rok 1939; *Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa*, Warszawa 1929, s. 1962, 2020, 2032, 2033, 2037, 2045, 2048; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo...*, s. 66–67; „Kujawian. Informator Handlowo-Przemysłowy” 1939, Włocławek (brw); por.: R. Piotrowski, *Struktura agrarna w powiecie rypińskim w latach 1867–1939*, „Ziemia Dobrzyńska” 1995, t. III, s. 48–50.

i Heleny Kwiatkowej, Pilichowo (112 ha) Leona Bądźzdrow, Siemnowek (167 ha) Icka Łaskiego i Lajzera Szyi Nachtygala. Mniejszymi majątkami dysponowali: Samuel Fergin (Wiktorowo – 60 ha), Patok (ok. 40 ha) – Henryk (Chaim Szpiro), Samuel Wizer (Pasieka – 57 ha), Tejfel Wolf (Narty – ok. 50 ha), Icek Majer Tajtelbaum (Grabiny – ok. 70 ha), Gosławice (92 ha) Arje Majer Ciuk. Blżej nie określonymi obszarowo majątkami dysponowali: Hersz Aron Rogoziński (majątek Belno w gminie Boguszyce), Wolf Grabski z gminy żydowskiej w Izbicy Kujawskiej, Dawid Izbicki w Piotrkowie Kujawskim, Szymon Fordoński z Piotrkowa Kujawskiego oraz Estera Rubinstein-Kellerowa z Aleksandrowa Kujawskiego, która posiadała majątek ziemski w okolicach Gostynina. Znaczne połacie lasów posiadali Dawid Radomski i Aron Szubiński z Brześcia Kujawskiego, zaś Mieczysław Czaplński liczne pastwiska w okolicach Włocławka i Nieszawy<sup>38</sup>.

Usuwanie Żydów z Niemiec po 1933 roku skłaniało część z nich do osiedlenia się w Polsce. Ci, którzy posiadali większe środki finansowe, nabywali czasem majątki ziemskie. Tę dro-

---

<sup>38</sup> AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/7/1 – 2, 113/10/2, 1137 11, *passim*, Listy płatników składek na rzecz Gmin Żydowskich w Lubrańcu, Lubieniu, Chodczu, Brześciu Kujawskim, Włocławku za lata 1919–1935; APB, UWPT, sygn. 4438, 4485, 4496, 4507, Listy płatników składek na rzecz Gmin Żydowskich we Włocławku, Aleksandrowie Kujawskim – Nieszawie, Brześciu Kujawskim, Piotrkowie Kujawskim za lata 1937, 1938 i na rok 1939; Archiwum Państwowe w Toruniu. Oddział we Włocławku (dalej cyt.: APToW), Starostwo Powiatowe w Nieszawie (dalej cyt.: SPN), sygn. 28, 29, Listy płatników składek gminnych na rzecz Gminy Żydowskiej w Piotrkowie Kujawskim za lata 1937–1938; *Księga adresowa...*, s. 990, 1956, 1959, 2012, 2015, 2027, 2033; „Włocławker Wochenblatt”, nr 40 z 2 listopada 1934 roku, s. 1.

gę wybrał były przemysłowiec z Berlina Izaak Lewi, który nabył pod Izbicą Kujawską majątek Łąd<sup>39</sup>.

Minimalną rolę odgrywali Żydzi gospodarujący we własnych kilku- czy kilkunastohektarowych gospodarstwach rolnych. Ich liczba ulegała systematycznemu ograniczeniu. Na Kujawach w początkach lat 20. XX wieku było ich, jak się wydaje, 3–4. W końcu lat 30. żadnego<sup>40</sup>. W ziemi dobrzyńskiej w tym ostatnim okresie było ich 6–7, w tym 4 w gminie Dobrzyń nad Drwęcą, pozostali w Lipnie, Rypinie<sup>41</sup>.

O życiu codziennym żydowskiego ziemianina nie mamy żadnych przekazów źródłowych. Pozostawali członkami leżących najbliżej gmin żydowskich, do których przynależność z mocy obowiązującego prawa była dla wyznawców judaizmu obowiązkowa. Należeli do zamożniejszych członków społeczności gminnych. Ich rola zwłaszcza w latach 30. uległa na forum gmin żydowskich wzmocnieniu. Na ogół kilku czy kilkunastu najzamożniejszych wpłacało znaczną część ogólnej sumy składki gminnej w poszczególnej gminie<sup>42</sup>. Na stan ten w niewielkim stopniu wpływała nawet koniunktura gospodarcza

<sup>39</sup> Archiwum Państwowe Poznaniu. Oddział w Koninie (dalej cyt: APPoK), Akta gminy Izbica Kujawska, sygn. 1248; APPoK, Starostwo Powiatowe Kolskie, sygn. 270.

<sup>40</sup> APB, UWPT, sygn. 4438, 4485, 4492, 4496, 4507; APToW, SPN, sygn. 28, 29; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/3, 113/7/1, 113/9/4 – 5, 113/10/2, 113/11/1, 113/12/6.

<sup>41</sup> APB, UWPT, sygn. 4496, Lista wyborców na urząd rabina w Dobrzyniu nad Drwęcą z dnia 23 lipca 1935 r.

<sup>42</sup> AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/10/2, 113/7/1 – 2; APB, UWPT, sygn. 4483, 4485, 4507. W Lipnie w 1938 r. najwyższą składkę powyżej od 100 do 175 zł płaciło 5 osób, w tym Arnold Łabędź (175 zł). We Włocławku m.in. Kohnowie (od 800 do 2500 zł), w Aleksandrowie Kujawskim – Nieszawie: Mieczysław Czapliński i Stefania Theihaber po 150 zł, Icek Łaski po 800 zł, Wolf Tajfel 175 zł.



w latach kryzysu, choć jego skutki były i dla tej grupy dotkliwe<sup>43</sup>. Status materialny nie wynikał zapewne z wybitnych umiejętności gospodarowania na roli, lecz łączenia tej profesji z działalnością handlową i przemysłową. Stosunki z sąsiednimi, polskimi ziemianami Żydzi utrzymywali poprawne, lecz miały one charakter wyłącznie handlowy. Traktowano żydowskich właścicieli ziemskich z lekceważeniem<sup>44</sup>. Powody były różnorodne. Dwa, jak się wydaje, dominowały. Byli Żydami, którymi w strukturze społeczeństwa stanowego pogardzano. Niechęć przetrwała i ewoluowała w ciągu XIX i XX wieku. Należeli do grupy społecznie „nowej” – właścicieli ziemskich wywodzących się ze sfer kupiecko-przemysłowych, których prestiż był znacznie niższy od ziemian z rodowodem szlacheckim czy arystokratycznym.

Kres istnienia żydowskiego ziemiaństwa przyniosła II wojna światowa. Władze okupacyjne pozbawiły Żydów własności, polityka eksterminacyjna przyniosła prawie całkowitą zagładę kujawsko-dobrzyńskich Żydów. Ci, którzy uciekli przed wkraczającymi wojskami niemieckimi i znaleźli się na Wschodzie, podzielili los swoich współwyznawców i obywateli polskich w ZSRR. Nieliczni ocaleni, którzy powrócili w rodzinne strony po roku 1945, nie odzyskali majątku na mocy parcelacji.

---

<sup>43</sup> AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/7/1 – 2, 113/11, Listy płatników... z 1919, 1924, 1929, 1935 r. w Gminie w Lubrańcu. W 1919 Aron M. Łaski i Lajzer Sz. Nachtygal (właściciele Siemnowka) opłacali najwyższe składki po 575 mkp każdy, w 1929 odpowiednio po 800 i 900 zł, w 1935 – 40 i 60 zł. Aleksander Zakrzewski (Kobyła Łąka) z gminy w Lubieniu opłacał w 1923 4 600 000 mkp, w 1924 – 200 zł, w 1929 – 400 zł, w 1931 – 250 zł. Syne Praszkie z (Łąki Markowe) z gminy Chodecz w 1923 – 400 000 mkp, w 1926 – 200 zł, w 1929–250 zł, w 1935–150 zł.

<sup>44</sup> P. Gałkowski, *Ziemiaństwo...*, s. 70; I. Kowalska, I. Merżan, *Rottenbergowie...*, s. 17.